

Секція: Економічна теорія та історія економічної думки

Курбет Олександра Петрівна

*кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
м. Київ, Україна*

СОЦІАЛЬНІ РОЗРОБКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Формування ринкової економіки кінця ХІХ – початку ХХ ст. мало істотний вплив на суспільно-економічні відносини. Змінювалася структура суспільства, виникали нові соціальні прошарки, набував поширення робітничий рух. В економічній думці того періоду найбільш яскравою реакцією на вказані зміни було зародження соціального напрямку, що формувався під впливом історичної школи. Вітчизняні історики економічної думки позиціонують соціальний напрям, представлений німецькими вченими Р. Штольцманом, Р. Штаммлером, Ф. Оппенгеймером та О. Шпанном, як третій етап її (німецької історичної школи) розвитку, що відзначився спрямованістю на вирішення практичних проблем, зокрема у розробці регуляторної політики держави стосовно унормування праці підлітків, впровадження різних видів страхування робітників, встановлення пенсій тощо. Специфіка досліджень представників соціального напрямку економічної думки, пов'язана з відсутністю засадничих праць з чітко визначеним категоріальним апаратом, зумовила доволі розлоге трактування його персонального складу.

Аналогічна ситуація складалася і на вітчизняних теренах, що дало підставу сучасним дослідникам української економічної думки зараховувати до послідовників соціального напрямку більшість відомих

учених того часу, як то: О. Білімович, М. Бунге, С. Вітте, В. Железнов, О. Миклашевський, Д. Піхно, М. Туган-Барановський, Г. Цехановецький та ін. Названі економісти не обмежувалися розробками проблем виключно соціального характеру, намагаючись здійснювати аналіз економічних явищ у тісному зв'язку із соціальними проблемами. Ці спроби реалізувалися у залученні вітчизняними вченими принципів етики, моралі і права до наукового обґрунтування соціально-економічного розвитку господарства, що можна кваліфікувати як формування міждисциплінарного підходу в економічних дослідженнях.

Особливе місце в українській економічній думці періоду ринкових перетворень посідало робітниче питання. Значна зацікавленість даною проблемою була викликана об'єктивними факторами: інтенсивний розвиток промисловості спричинив процес індустріалізації та перехід від мануфактури до фабрики; зростання чисельності безземельних селян, що забезпечили резерв дешевої робочої сили для промисловості; зростання кількості фабрик та чисельності фабричних працівників.

Окремо варто відзначити останній фактор – зростання чисельності фабрично-заводських робітників, – адже даний процес супроводжувався проявом ціннісних та моральних провалів нижчих прошарків населення. Працівника мануфактури, який став працівником великого промислового підприємства, вже не стримував звичний патріархальний уклад, за якого він був підпорядкований майстру-господарю. Відтепер працівник міг покладатися лише на себе, відповідальність за власне життя важким тягарем лягла на його плечі. В умовах значного скупчення фабричного люду на фабриках, у майстернях, тісних переповнених помешканнях проявлялися негативні наслідки фабричного виробництва: зростання кількості злочинів, розповсюдження пияцтва і розпусти у містах [1, с. 5].

Одним із найголовніших елементів глибокого соціального реформування було фабричне законодавство – галузь соціальної політики,

«шляхом якої держава, – за словами М. Цитовича, – прагне надати підтримку в економічній боротьбі найслабшим в соціальному сенсі класам населення» [2, с. 59]. Проблема вирішення питання законодавчого регулювання робітничого договору назрівала у зв'язку з розвитком виробництва, що супроводжувалося жахливою експлуатацією, використанням на фабриках дитячої праці та нестерпним становищем жінок, яких з-поміж іншого примушували працювати одразу після пологів.

Фабричне законодавство відображало соціальну спрямованість ринкових перетворень, їх підпорядкування завданням підвищення життєвого рівня широких верств населення, як одного з принципів, покладених в основу ринкових реформ. На вітчизняних теренах особливий внесок у його розробку та впровадження був зроблений М. Бунге. Вчений притримувався думки, що у трудовому питанні робітник не повинен повністю покладатися на державу. Дане питання має вирішуватися на трьох рівнях: по-перше, «завдання держави полягає у встановленні юридичних норм», які би полегшили об'єднання робітників у різного роду союзи, або ж, за словами вченого, об'єднали «розрізнені атоми, на які розпався колишній господарський устрій» [3, с. 276]; по-друге, більш освічений прошарок населення має усвідомлювати свою просвітницьку місію (зокрема стосовно питань особистої чистоти та гігієни) та нести її в трудові маси; по-третє, самі робітники мають усвідомлювати необхідність наполегливого докладання зусиль для покращення господарського порядку. Таким чином, у М. Бунге простежується ідея соціального партнерства, яка полягає у вирішенні суперечностей між капіталом та працею шляхом усвідомлення та реалізації співпраці уряду, громадськості та робітників.

Вчений вбачав успішний розвиток капіталізму у покращенні умов праці робітників, підвищенні їх заробітної плати, рівня культурного розвитку тощо. За його словами, «зосереджене фабричне народонаселення дало можливість дізнатися всю безодню невігластва, в яку був занурений

нижчий прошарок промислового населення і увійти у відкриту боротьбу зі злом, яке до тієї пори крилося у темряві» [1, с. 5]. На боротьбу із цим злом – негативними соціальними наслідками розвитку промисловості – значною мірою була спрямована реформаторська діяльність вченого [докл. див.: 4, с. 47-51].

Питання фабричного законодавства досліджували також К. Воблий, М. Зібер, В. Железнов, А. Ісаєв, М. Соболев, М. Туган-Барановський, І. Янжул та інші. Вони продовжили розробки проблеми трудового договору, захисту прав робітників, тривалості робочого дня, мінімальної погодинної оплати праці, охорони праці, ролі профспілок у відстоюванні інтересів найманих працівників тощо.

Впровадження фабричного законодавства в Російській імперії було довгоочікуваним та сприймалось позитивно. За словами А. Ісаєва, воно захищало три сфери інтересів: тілесне (фізичне) здоров'я робітників, їх розумові інтереси та чистоту моральності (*рос.* – «чистоту нравов»). Однак поза увагою вчених не залишились і недоліки фабричного законодавства, зокрема: недосконалість системи штрафів; невизначеність кола відомства фабричної інспекції; відсутність визначення характеристик фабрики, мануфактури і заводу; ієрархія та підпорядкованість інспекторів, які робили з них звичайних бюрократів та чиновників тощо. Таким чином, попри прогресивність пов'язану із самим фактом його впровадження, фабричне законодавство, за справедливою оцінкою вітчизняних вчених, було недовершеним і потребувало подальшого доопрацювання та розширення сфери застосування.

Важливе місце у розвитку соціального спрямування економічних досліджень посідала також проблема встановлення залізничних тарифів, пов'язана із суспільним значенням залізничних шляхів сполучення. М. Бунге, Д. Піхно, М. Цитович, О. Білімович та інші вбачали в останніх елемент ринкової інфраструктури, що має важливе господарське та

соціальне значення, адже залізниці, окрім сприяння розвитку промисловості, зближували людей. З огляду на затребуваність залізничного виду транспорту, вчені усвідомлювали необхідність державного регулювання тарифів перевезення для надання можливості користування ним якомога більшій кількості населення.

Можна стверджувати, що усвідомлення українськими вченими необхідності залучення до аналізу економічних проблем неекономічних аспектів сприяло формуванню соціального напрямку на вітчизняних теренах. Своєю чергою, широкий спектр напрацювань соціального характеру (окрім вже згаданих робітничого питання та регулювання залізничних тарифів), таких як: податкова політика, соціальні підходи до проблем ціноутворення та розподілу тощо, потребує подальших наукових розвідок.

Література

1. Бунге Н.Х. Значение промышленных товариществ и условия их распространения. Часть 1 / Н.Х. Бунге. – СПб : В типографии Эдуарда Веймара, 1857. – С. 3–31.
2. Цытович Н.М. Курс лекций по полицейскому праву (На правах рукописи) / Н.М. Цытович. – К. : Тип. Я.Б. Неймана, И.Т. Фельдзера и Ш.Б. Горенштейна, 1907. – 124 с.
3. Бунге Н.Х. Полицейское право. Введение и государственное благоустройство. Том 1 : Курс, читанный в Университете Св. Владимира профессором Н. Бунге / Н.Х. Бунге. – К. : В университетской типографии, 1869. – IV + IV + 334 с.
4. Курбет О.П. Ідеї державного регулювання економіки у науково-практичному доробку М.Х. Бунге / О.П. Курбет // Економіка та підприємництво : зб. наук. пр. молодих учених та аспірантів. – 2012. – Вип. 29. – С. 45–53.